

Ալեքսանդր Շիրվանզադե

Նամուս

Խորին երախտագիտությամբ նվիրում եմ

իմ մորը, Օվսաննա Մովսիսյանին

ՀԵՂԻՆԱԿ

1859 թվականի մայիս ամսին պատահած երկրաշարժը մեծ թշվառություն էր Շամախու համար: Բավական ծաղկած և կանոնավորված նահանգական քաղաքը մի րոպեում կերպարանափոխվեց, դարձավ ավերակ: Ստորերկրյա զորեղ հարվածը մի ակնթարթում դուրս թափեց փողոցները հազարավոր ընտանիքներ, որոնք մինչև այդ րոպե հանգիստ իրանց տներում նստած՝ չգիտեին բնությունն ինչ դժբախտություն է պատրաստել իրանց համար: Հայ, ռուս, թուրք, բոլորը խառնվեցին իրարու, և փողոցներն ու հրապարակները մի րոպեում սևացան մարդկանցով: Բարձրացավ աննկարագրելի աղմուկ, խլացուցիչ դղրդոց: Քառասուն հազար բնակիչների միաձայն գոռում ու գոչումները, խառնվելով փլատակվող շինությունների թնդումների հետ, ականջներ էին խլացնում:

Ընդհանուր աղմուկին մասնակցում էին տնային կենդանիների աններդաշնակ ձայները: Տավարների բառանչումները, շների ոռնալը, թռչունների կշկշոցները, բոլորը, միանալով փռշիալի օդի

մեջ, ահաբեկել էին ժողովրդին:

Առաջին վտանգալի րոպեին մարդիկ մոռացան ամեն ինչ, նույնիսկ յուր սրտին ամենամերձավոր արյունակիցներին: Այդ մահաբեր րոպեն մոռացնել տվեց մորն

յոր գավակներին, որոնց համար մի փոքր առաջ պատրաստ էր կյանքը գոհել: Հանկարծահաս վտանգի բուռն զգացմունքների ճնշման ներքո սեփական անձի փրկության խնդիրը երկրաշարժի թուլեում խավարեցրեց, անհետացրեց ամեն ինչ:

Անցավ առաջին ահարկու թուլեն: Մարդիկ փրկված են վտանգից: Ամենքը, փլչող պատերից հեռացած, խոնվում են փողոցներում: Այստեղ միայն առաջին անգամ յուրաքանչյուրը սկսում է մտաբերել յուր արյունակիցներին: Կրկին սոսկումը տիրում է ամենքին, և ահա թշվառները գունաթափված, մեռելային դեմքերով, ընդհանուր խառնաշփոթության մեջ չվարված, որոնում են իրարու:

Օդը թնդում է հագարավոր վայվույներով:

Աղբերս վա՛յ, աղբերս վա՛յ, բացականչում է մի կողմում մի նագելի աղջիկ, փետտելով գլխի մագերը և մերկ կրծքին բռունցքներ տալով:

Սովորական ամոթխածությունը նրան չի նեղում այդ թուլեին: Նա մոռացել է յուր ծննդավայրի ավանդությունը, որը չափահաս աղջկան արգելում է օտար տղամարդկանց առաջ բերան բանալն անգամ:

Օրիորդն ուշադրություն չի դարձնում յուր շուրջը, չի քաշվում ոչ ոքից: Նրա ուշ ու միտքը կենտրոնացած է հողի ու քարերի մի բարձր կույտի վրա: Այստեղ կենդանի թաղված է նրա թանկագին եղբայրը, որ մի թուլե առաջ նրա հետ խոսում էր, գվարճանում էր կամ գուցե կովում: Ձեռներն առաջ տարածելով, նա աղաչում, պաղատում է անցորդներին, որ օգնեն դուրս բերելու եղբորը հողի ու քարերի տակից: Ո՛չ ոք ուշադրություն չի դարձնում նրա աղերսալի գոռոցների վրա: Ամենքը զբաղված են իրանց մոտավորների վիճակով. երևի, ամենքն ունեն մի-մի այդպիսի կենդանի թաղված, անխելքություն է մեկից օգնություն

սպասելը: Տեսնելով,

որ ոչ ոք չի օգնում, աղջիկը հուսահատված ու գրեթե անզգա,

շտապում է դեպի կենդանի եղբոր տարօրինակ գերեզմանը: Յուր քնքուշ մատներով նա աշխատում է բարձրացնել առաջին մեծ քարը: Քարը չի շարժվում

տեղից, շատ ծանր է: Քնքուշ մատներից հեղում է վարդագույն արյունը, եղունգները փշրտվում են, բայց քարը դարձյալ չի շարժվում: Անեծք քեզ, անսիրտ քար:

Մի ակնթարթում աղջիկը գգում է, որ կանգնած է եղբոր գերեզմանի վրա: Ջգում է, որ ինքը, փոխանակ թեթևացնելու, ավելի ևս ծանրացնում է այդ գերեզմանը յուր մարմնի կշռով: Ծայրահեղ սարսափը վերջնականապես ուշաթափ է անում սիրող քրոջը, և նա, մի ճիշ արձակելով, կամենում է հեռու փախչել, բայց ծնկները չեն հնազանդվում, և գնդակահարվածի պես փոկում է հողի ու քարերի կույտի վրա:

Կնի՛կս, բալաներս, ա՛յ քրիստոնյաներ, ա՛յ ձեր հերը լույս դառնա, ա՛յ, հրես էստեղ է, բացականչում է մի ուրիշ կողմից մի տղամարդ, ցույց տալով մի մեծ գերան, որի տակից երևում է նրա կնոջ գլուխը:

Դժվար է նկարագրել այդ կնոջ դեմքը: Նրա վրա ամեն ինչ այլանդակվել է: Ծանրակշիռ գերանը, որ հորիզոնաձև ընկած է նրա վրա, այնքան ճնշում է, որ քթի ծակերից թափվող արյունը տեղ չի գտնում հոսալու: Մի քիչ նրանից հեռու երևում են երկու մանկական գլուխներ և չորս ձեռիկներ, իրարու գրկած: Ձեռիկներից մեկում սեղմված է մի փոքրիկ խնձոր, մյուսում մի գույնզգույն տիկնիկ:

Ողորմելի՛ ամուսին, տարաբա՛խտ հայր: Նա, կարծես, խելագարվել է, ուժ է անում գերանի ծայրը բարձրացնելու, սակայն անգոր է, գերանը անշարժ է: Կինը ծանր բեռան տակից արձակում է հագիվ լսելի տնքոցներ: Ամուսինը կուրծքը գերանին դեմ տված անդադար ուժ է անում: Չո՛ւր:

Այսպես շարունակվում է, մինչև որ մի քանի հարևաններ, կանխապես հավաստիանալով իրանց արյունակիցների ապահովության մասին, շտապում են օգնելու թշվառ հարևանին:

Հարյուրավոր այսպիսի տեսարանների բեմ էր ներկայացնում Շամախին

նույն ժամին, երբ երկրաշարժ ասված աղետալի երևույթը

կործանում էր այսօրվա հետ ընկած խղճուկ ավանը, որ մի

ժամանակ ամբողջ Կովկասի պարծանքն էր յուր սքանչելի մետաքսով և առատ պտղաբերութամբ . . .

Քաղաքի արևմտյան կողմում, մալականյան անվանված թաղի փողոցներից մեկում, գտնվում էին երկու փոքրիկ միհարկանի հարևան տներ: Այս տները իրանց արտաքին համեստ ու անշուք տեսքով իրարուց զանազանվում էին մի բանով միայն, այն, որ մեկը փողոցի կողմից ուներ մի փոքրիկ պատուհան, մյուսը չուներ: Երկրաշարժից ուղիղ մի ժամ առաջ այս պատուհանի առջև նստած էր մի կին, մոտ երեսունհինգ տարեկան: Դերձակ Բարխուդարի ամուսինը, Գյուլնագն էր: Նստած էր նա մի ծնկան վրա, մյուսը ձգած դեպի սենյակի հատակը, որ ծածկված էր ասիական գորգերով: Փողոցից միայն նրա կիսադեմն էր երևում: Միջօրեի ախորժելի արեգակի ճառագայթները, անցնելով երկաթե ցանցով պաշտպանված լուսամտի ապակիներով, սփռվել էին նրա վրա: Չնայելով Գյուլնագի տարիքին, նրա ոչ այնքան նիհար այտերի վրա դեռ պահպանվում էր երիտասարդական թարմությունը, իսկ խոշոր, սևագույն աչքերի մեջ փայլում էր մի կրակոտ արտահայտություն: Մեխակագույն, նուրբ բրդից գործված շալի տակից մազերի ծայրերը հասնում էին մինչև մեջքը: Նա գույնզգույն գուլպա էր հյուսում, թուրքերեն բարբառով երգելով շամախեցի կնոջ աղերսալի բայաթին .

Դա՛դ, ինձի բռնեցին,
Շամփրի վրա խորովեցին,
Միսս կերան, կշտացան,
Ոսկորներս ձգեցին:

Տանը, բացի Գյուլնագից, ոչ ոք չկար: Նրա ամուսինը, Բարխուդարը, խանութումն էր, որ գտնվում էր քաղաքի թրքաբնակ թաղում, իսկ մեծ որդին, միակ արու զավակը, տասնութինգ տարեկան Սմբատը,

դեռ ուսումնարանից չէր վերադարձել:

Փողոցում անցորդներ չկային: Մանկահասակ տղաների և աղջկերանց

մի խումբ, պատուհանի տակ հավաքված, ինչ-որ մանկական խաղ էր խաղում: Ստեպ-ստեպ Գյուլնազը յուր հայացքը դարձնում էր փողոց և նայում խաղացող մանուկներին: Մանկական անմեղ ճվվոցների ձայնը, հագիվ թափանցելով փակված պատուհանով, հասնում էր նրա ականջներին: Այս մանուկների հետ խաղում էր և նրա միակ աղջիկը, մոտ տասը տարեկան Սուսանը: Գյուլնազը ծնողական զգացմունքների ամբողջ թափով սիրում է յուր Սուսանին և սիրում է այնչափ, որ չի վստահանում թույլ անգամ աչքից հեռացնել: Այս պատճառով, պատուհանի մոտ նստած, հսկում է Սուսանին մայրական զգաստ աչքերով: Ահ, չի՞նի թե մեկը ընկերներից որևէ վնաս հասցնի նրա գավակին:

Դուրեկան էր, գեղեցիկ էր փոքրիկ Սուսանը: Նա գեղեցիկ էր, որովհետև ներկայացնում էր յուր մոր, Գյուլնազի կատարելատիպը: Փոքրիկ աղջիկը ժառանգաբար ստացել էր բնությունից յուր մոր բոլոր ֆիզիկական հատկությունները, ամենաաննշան մանրամասնություններով անգամ: Բարխուդարը, ամեն անգամ աղջկա երեսին նայելիս, սովորություն ուներ ասելու . «Փառք քո գորութենին, տեր ամենակարող աստված, Էդրան Էլ նմանություն, կասես, մեր ու աղջիկ մի խնձոր լինեն, երկու տեղ բաժանած»:

Պակաս չէր զարմանում և ինքը, Գյուլնազը այդ նմանության վրա: Նա մտաբերում էր յուր մանկությունն ամեն թույլ, երբ նայում էր Սուսանի երեսին: Նրան թվում էր, թե այդ փոքրիկ դեմքի վրա, ինչպես հայելու մեջ, տեսնում է յուր դեմքը: Նույն փայլուն, սևորակ աչքերը երկայն թերթերունքներով, նույն շնորհալի սրածայր քիթը, նուրբ, վարդագույն շրթունքները, գեղեցիկ այտերը, իհարկե, մանկաթյան հատուկ թարմությամբ:

Սուսանի հետ խաղացող երեխաների թվում կար մոտ տասնումեկ տարեկան մի տղա: Սա ամենամոտիկ հարևան «կուժ ծախող» Հայրապետի որդի Սեյրանն էր: Հայրապետը յուր ընտանիքով ապրում էր այն տան մեջ, որ գտնվում էր դերձակ Բարխուդարի տանը կից:

Սուսանի և Սեյրանի մեջ նկատվում էր մի տեսակ մտերմություն, մի մտերմություն, որ, երևի, առաջացել էր երկու մանուկների հաճախ տեսնվելուց: Այս մտերմությունը երևան էր գալիս

նամանավանդ այն ժամանակ, երբ Մեյրանը կամ Սուսանը կովում էին իրանց ընկերակիցների հետ: Այսպիսի դեպքերում մեկը պաշտպանում էր մյուսին, օրինակ, երբ Մեյրանը կովում էր մեկի հետ, Սուսանը իսկույն հարձակվում էր նրա հակառակորդի վրա, յուր փոքրիկ ձեռքերով բռնում էր նրա արխալուղի փեշերը քամակից և բոլոր ուժով քաշում: Այսպիսով նա նպաստում էր Մեյրանի հաղթության: Իսկ երբ Մեյրանի հակառակորդների թիվը մեկից ավելի էր լինում, այդ ժամանակ Սուսանը անմիջապես վաղում էր Մեյրանի մոտը հայտնելու:

Մարիամ բաջի, Մարիամ բաջի, Մեյրանին երեխերքը սպանեցին, ասում էր նա, արտասուքն աչքերում և հոգնունքից ամբողջ մարմնով դողդողալով:

Մարիամ բաջին իսկույն դուրս էր թռչում և կովող մանուկներին իրարուց բաժանում: Սույն պաշտպանությունը փոխադարձաբար ցույց էր տալիս Մեյրանը յուր կողմից Սուսանին, երբ վերջինին պատահում էր մեկի հետ կովել: Իսկ այս փոխադարձ պաշտպանությունը նրանց մյուս ընկերակիցների մեջ զարթեցնում էր նախանձ, որ շատ անգամ արտահայտվում էր բացարձակ թշնամությամբ: Սուսանին և Մեյրանին ծաղրում էին, նրանց վրա ծիծաղում էին և պատահում էր մինչև անգամ, որ, ամենքը միանալով, հարձակվում էին նրանց վրա ու ծեծում:

Գյուլնագին վաղուց էր հայտնի այս ամենը: Այս էր պատճառը, որ նա շուտ-շուտ նայում էր փողոց: Մի առանձին ախորժելի, միևնույն ժամանակ դառն ժպիտ էր սահում Գյուլնագի երեսով ամեն անգամ, երբ նա հայացքը ձգում էր Սուսանի վրա: Նա տեսնում էր, թե ինչպես փոքրիկի դեմքը բերկրությամբ փայլում է, երբ Մեյրանը մոտենալով նրան և ձեռք-ձեռքի տալով քաշում է խաղի ասպարեզը, որտեղից Սուսանը սովորություն ուներ շուտ-շուտ հեռանալ և քաշվել պատի տակ: Նա տեսնում էր, թե ինչպես Մեյրանը հոնքերը կիտում էր ու դեմքը թթվացնում, երբ որևէ բանով անբավական էր լինում Սուսանը:

Այդ րոպեներին Գյուլնագի գլխով տեսակ-տեսակ մտքեր էին անցնում,

և նրա մայրական քնքուշ սիրտը սկսում էր բաբախել յուր զավակի ապագա վիճակի մասին: Նա կրկին մտաբերում

Էր յոր անցյալը, սեփական մանկությունը և այդ մանկության հետ կապված շատ հիշատակներ: Նա Կրծքի խորքից արձակում էր խորը հառաչանքներ:

Ահա այդ հառաչանքներից մեկի վայրկյանին էր, երբ Գյուլնազը հանկարծ զգաց մի գորեղ շարժում: Երկար մտածել չէր կարելի, նա իմացավ, թե ինչ է նշանակում այդ շարժումը: Գուլպան ձգեց մի կողմ և մի ակնթարթում դուրս թռավ:

Առաջին վայրկյան նա մտածեց յոր գավակների, հետո միայն ամուսնու մասին: Որդին Սմբատը ուսումնարանում է, իսկ ուսումնարանը բավական հեռու է, ուրեմն նախ հարկավոր է որոնել Սուսանին: Գյուլնազը վազեց փողոց, որ արդեն լցվել էր հարևաններով:

Ախշի՛, Գյուլնա՛գ, Գյուլնա՛գ, այ բոյիդ մեռնեմ, բալաներս, բալաներս, ասելով հանդիպեց նրան փողոցի դռանը մի միջահասակ կին, երկու ձեռներով ճանկոտելով մերկ կուրծքը:

Սա հարևան «կուժ ծախող» Հայրապետի կինն էր, Մեյրանի մայրը, Մարիամ բաջին: Գյուլնազի մեջ կենդանություն չէր մնացել, նրա լեզուն կաշկանդվել էր . խոսելու ուժ չունեի: Առանց պատասխան տալու, թռավ առաջ և ընկավ Մարիամ բաջու գիրկը, ինքն էլ չգիտեր ինչու համար:

Ձեռ քաշիր, ախշի՛, խելքդ գլուխդ հավաքիր, որ տեսնենք բալաներս ինչ տեղ մնացին, բղավեց Մարիամ բաջին, բոլոր ուժով հրելով Գյուլնազի կրծքին:

Խեղճ կինը բոլորովին ուժաթափ եղավ, բայց ոչ երկար ժամանակ: Մայրական սերը կրկին վերադարձրեց նրան բնական աշխուժությունը: Նա, գլխակոր վազելով, հետևեց Մարիամ բաջուն, որ նույն վայրկյանին ինքն էլ չգիտեր, ուր է վազում:

Այս ամենը անցնում էր երկրաշարժը պատահած րոպեին, երբ մարդիկ զգում էին, թե դեռ երկիրը չի դադարել օրորվելուց: Երկու մայրերը չգիտեին ինչտեղ էին իրանց գավակները: Գյուլնազը այնքան շփոթված էր, որ մոռացել էր, թե մի րոպե առաջ նրա Սուսանը խաղում էր մանուկների հետ հենց իրանց տան

պատուհանի առջև, ուրեմն այդ

կարճ միջոցում նրանք չէին կարող շատ

Մաշվել էին, տեղ-տեղ սորթու մագերը թափվել էր ու սպիտակ

կաշին մերկացել: Բացի Բարխուդարից, խանութում գործում էին երեք աշակերտներ և մի քյարգյար (օգնական վարպետի Բարխուդարը յուր փոքրավորներին և՛ սիրում էր, և՛ ատում . նա և՛ կակղությամբ էր վարվում նրանց հետ, և՛ խստությամբ, նայելով ինչ հոգեկան տրամադրության մեջ էր: Եթե գոհ էր յուր աշակերտների վարք ու բարքից, կատարած գործերից, կատարյալ հայր էր նրանց համար: Սիրում էր նրանց, ինչպես յուր Սմբատին և Սուսանին, պարզևներ էր բաշխում, հետը տուն էր տանում ճաշելու, ընթրելու կամ թեյ խմելու: Մուշտարի եկած ժամանակ աշխատում էր, որքան կարելի է «շագիր դանա» շատ պոկել: Իսկ երբ նա տխուր էր կամ աշակերտներից անբավական, այն ժամանակ կատաղում էր, և ի՛նչպես: Նրա մշտական մոայլ դեմքը կարմրում էր, աչքերը արյունով լցվում էին . նա մոռանում էր ամեն բան: Էլ մկրատներ, գազաշափեր, մոմի կոուճներ, մատնոցներ, մահուդի կտորտանք չէին մնում, որ նստած տեղից չհասցներ հանցավոր աշակերտի գլխին: Երբեմն պատահում էր, որ գործ էր դնում կրակով լիք արդուկը կամ տեղից վեր էր կենում, բարձրացնում էր փոքրիկ հանցավորին մինչև յուր գլուխը և միանգամից վայր խփում գետնին: Աշակերտը զգում էր, թե իբր մի բարձր ծառից է ընկնում, այնքան երկայն էր վարպետի հասակը: Այս բավական չէր . պատժվելուց հետո հանցավորը չէր կարող բարձր ձայնով լաց լինել, եթե ոչ հավատացած էր, որ երկրորդ անգամ կպատժվի: Նա քաշվում էր խանութի մի անկյունը, և սովորաբար այն անկյունը, ուր ածուխ էր հավաքած և, նստելով այստեղ, լաց էր լինում կամացույց, մինչև որ սիրտը հանդարտվում էր: Այնուհետև Բարխուդարը սկսում էր նրա սիրտն առնել, խրատներ տալ, իհարկե, միևնույն ժամանակ, արտաքուստ ցույց չտալով, թե գղջամ է յուր խստության մասին:

Քիչ տգտգիր, վե՛ր կաց, էս չուխան տար տուր տիրոջը, ամա տես

հա՛, առանց շագիրդանի չի պուք գաս:

Պատժված աշակերտը աչքերը սրբում էր և ցավը մոռանում:

Երկրաշարժը պատահած թուպին Բարխուդարը դարձյալ բարկացած էր աշակերտներից մեկի վրա: Նա հենց նոր էր վերջացրել կշտին դրած մոմի կոուճները, գազաչափերը, մահուդի կտորտանքը և ուզում էր տեղից բարձրանալ, երբ բոլոր մարմնով դողաց և «թրլփ» մեկ էլ նորից նստեց տեղը:

Ուստա, դո՛ւրս թո՛իր, տափը տիրուն ա կյամ, գոռաց քյարգյար Սարգիսը և, պատասխանի չսպասելով, ինքը մի ոստումով թռավ փողոց:

Բարխուդարը և աշակերտները անմիջապես հետևեցին նրան:

Սարգի՛ս, դուքանը ձեռաց կապիր, ես տուն եմ վազում, ասաց և գդակը գլխից հանելով (ինքն էլ չգիտեր ինչու), վազեց դեպի տուն:

Տունը բավական հեռու էր, գտնվում էր քաղաքի մյուս ծայրում: Ամբողջ ճանապարհը Բարխուդարը պիտի բարձրանար դեպի վեր, որ մի մեծ դժվարություն էր նրա համար այդպիսի դրության մեջ: Նա սկսեց յուր երկայն ոտներին ուժ տալ: Մի քանի քայլ չանցած, նրան հանդիպեց Հայրապետը:

Ջրընգ, գրընգ, փշրվեցին, Բարխուդար, տունս քանդվեց:

Քեչի ջան հարայրնդա, դասաբ փի, պատասխանեց միայն Բարխուդարը, ուշադրություն չդարձնելով Հայրապետի վրա և մինչև անգամ չնայելով նրա երեսին:

Հարևանները շարունակեցին իրանց ճանապարհը դեպի տուն: Բարխուդարը արագիլի նման էր ընթանում, մինչդեռ Հայրապետը հագիվ հագ կարողանում էր հետևել նրան: Կարճահասակ մարդը ճարահատյալ սկսեց վազ տալ, որպեսզի հետ չմնա յուր հարևանից:

Քաղաքը չէր հանդարտվում, փողոցները դեռ լիքն էին խառնիճադանջ ամբոխով: Հայրապետը և Բարխուդարը դժվարությամբ էին կարողանում իրանց համար ճանապարհ բանալ: Ամեն մի քայլափոխում նրանց առաջ հանդիսանում էին մեկը մյուսից զարհուրելի տեսարաններ: Մի կողմում երեք-չորս մարդիկ փալասի մեջ փաթաթած տանում էին բազարից

դեպի տուն իրանց ազգականներից

մեկի դիակը: Փալասի ծայրերը բռնողները լաց չեն լինում,

նրանց աչքերի արտասուքը չորացել է . նրանք առաջ են շարժվում լուռ ու մունջ, ինչպես գիշերային ուրվականներ: Մյուս կողմում մեջքից ծոված մի ծերունի, կանգնած յուր փլատակված տան ավերակների վրա, ողբում է յուր որդու կորուստը, ուժաթափ ձեռները խփելով ավեգարդ գլխին: Այստեղ հավաքված են մի խումբ մանուկներ: Նրանք, իրանց մոր դիակը շրջապատած, մի այնպիսի աղաղակ են բարձրացրել, որ լսողի գլխի մագերն են ցցվում: Այնտեղ ահա, ուղիղ փողոցի մեջտեղում, մի կին է նստած: Նա յուր գրկում բռնած է մի մանկահասակ աղջկա ջարդ ու փշուր եղած գլուխը, կատաղի համբուրում է նրան: Երբեմն բարձրացնում է յուր գլուխը և, երկու ձեռներով բռնելով անցորդների հագուստի փեշերից, բղավում է վայրենի ձայնով .

Տվեք ինձ, ի՛նձ տվեք մինիկ աղջկանս, դուք եք նրան սպանել, անաստվածներ, դուք չօգնեցիք նրան հողի տակից դուրս բերելու:

Սակայն անցորդները ուշադրություն չեն դարձնում նրա վրա, միայն մի վայրկյան նայում են նրա արյունալի աչքերին, «գժվել է», բացականչում են և, գլուխները շարժելով, շարունակում են իրանց ճանապարհը:

Եվ այսպես, ամեն քայլափոխում Բարխուդարը և Հայրապետը հանդիպում էին մեկը մյուսից ավելի ողբերգական, ավելի սարսափելի պատկերների:

Վերջապես, հասան այն փողոցը, ուր գտնվում էին նրանց տները: Դեռ փողոցի ծայրից Բարխուդարը տեսավ, որ յուր տան հանդեպ խառնվում են մարդիկ:

«Տունս թափվել է, կնիկս ու բալաներս տակն են մնացել», անցավ նրա մտքով, և նա զգաց սոսկում: Պակաս չսարսեց և Հայրապետը, բայց նույն վայրկյանին հանկարծ նրանց առաջը կտրեց մի գունաթափ պատանի:

Սա Բարխուդարի որդի Սմբատն էր:

Սուսանին էլ դուրս բերեցին հողի տակից, Սեյրանին էլ, սաղ սալամաթ

են: Մի քիչ Սեյրանի գլուխը արնվել է, ինքը լաց չի լինում, ասում է, չի ցավում, ծիծաղում է:

Բաս մե՞րդ, Մարիամ բաջի՞դ, սաղ սալամա՞թ են, հարցրեց

Հայրապետը:

Չիմ, չիմ սաղ սալամաթ են: Մարիամ բաջին ինձ ասեց, որ վազ տամ ու ձեզանից խաբար իմանամ: Շուտ հասեք, նրանք նիգարան են, դրսում հավաքված լաց են լինում:

Փողոցում նրանք հանդիպեցին Գյուլնազին և Մարիամ բաջուն: Մաքիամ բաջին, տեսնելով յուր ամուսնուն կենդանի է անվնաս, չկարողացավ զսպել յուր ուրախությունը: Նա վազեց առաջ և ուզում էն փաթաթվել Հայրապետի վզովը, բայց հանկարծ մտաբերեց, որ փողոցումն է և ետ քաշվեց: Իսկ ամոթխած Գյուլնազը ուրախության արտաքին ոչինչ նշան չցույց տվավ:

Սաղ սալամաթ են, խոսեց վերջապես Մարիամ բաջին, Սեյրանս ու Սուսանս ազատվեցին, օդորմի մեր հարևանների մեռելներին, նրանք մեզ ձեռք հասցրին, հանեցինք հողի տակից:

Փառք աստուծո, փառք աստուծո, ասացին միաբերան Բարխուդարն ու Հայրապետը, իրանց երեսների քրտինքը սրբելով:

Ամատունս քանդվեց, Մարիամ ջան, գրընգ-գրընգ կուժ ու կուլաս փշրվեցին: Ու՛ֆ, հենց կասես ոսկորներս էին փշրվում, հավատաս, մի հատ էլ սաղ չի մնացել: Պիտի վազ տամ, տեսնեմ:

Փիեե՛, գահլա տարիք հո, հանդիմանեց Բարխուդարը յուր հարևանին, ինչ անշնորհակալ մարդ ես, մին երեսիդ խաչահանիր, որ մենք ամեններս սաղ սալամաթ ազատվել ենք:

Այս ասելով, Բարխուդարը մյուսների հետ շտապեց ներս:

Երկու հարևաններից ոչ մեկի տունը չէր քանդվել, միայն բակի կողմից ցած պարիսպը փլատակվել էր կիսով չափ: Նույնպես մի քանի տեղերից ճաքճքվել

Էր փողոցի պարիսպը: Այս կողմից երկու հարևանները համեմատաբար բախտավոր էին, քան մյուս հարևանները, որոնցից շատերի տները կատարյալ ավերակ էին դարձել:

Բարխուդարը և Հայրապետը, տեղեկանալով Սուսանի և Մեյրանի մասին, շտապեցին իրանց ազգականների ու բարեկամների մոտ՝ «հալ օվհալ» իմանալու:

Մի երկու ժամից հետո վերադարձան և հայտնեցին, թե փառք

սփռելով բակում, խորտակված պարսպից քիչ հեռու, մի քանի կապերտներ,

բավական ընդարձակ տեղ էր պատրաստել երկու ընտանիքների համար:

Բարխուդարի և Հայրապետի ընտանիքների մեջ կար մի անկեղծ բարեկամություն նահապետական ձևով: Երկու հարևան ընտանիքները մոտ քսան տարի էր, որ խաղաղ և անխախտ շարունակում էին այդ բարեկամությունը: Քսան տարիներ ապրելով միասին, նրանք այնչափ ընտելացել էին իրարու, որչափ հագիվ կարողանան ընտելանալ երկու ազգական ընտանիքներ: Մեկի տխրությունը բնականաբար տխրություն էր պատճառում մյուսին, ուրախությունը ուրախություն:

Մի հատ քեզ պես հարևանը ինձ համար թանկ է, քան տասը ազգականներ, դեպքը պատահած ժամանակ Հայրապետը չէր մոռանում կրկնել Բարխուդարին:

Եթե պատահում էր, որ նրանցից մեկը այս կամ այն ձախորդության պատճառով ընկնում էր նյութական կամ բարոյական նեղ դրության մեջ, իսկույն մյուսը, առանց հարցնելու, աշխատում էր յուր հարևանին դուրս բերել նեղությունից:

Բարխադա՛ր:

Հը՞մ:

Ախար երեկ էլի «սուխարի» (ժլատ) Սարգիսը բազարում բռնեց ինձ:

Պատճառը:

Դուքանի քրեի է ուզում:

Լա՛վ:

Եվ Բարխուդարը մյուս օրը, մի կերպ հաշիվը վերջացնելով «սուխարի» Սարգսի հետ, Հայրապետի օձիքը ազատում էր նրա ձեռքից:

Այս սերտ բարեկամության շնորհիվ շատ հազիվ էր պատահում, որ երկու ընտանիքները նեղ դրության մեջ մնային:

Ունայնություն ունայնությանց, այսօր բաղումն ենք, վաղը հողումը, կրկնում էր Բարխուդարը ստեպ-ստեպ:

Մյուս հարևանները, տեսնելով Բարխուդարի և Հայրապետի

այս բարեկամությունը, զարմանում էին, մանավանդ նրանք, որոնք ավելի մոտիկ էին ծանոթ երկու հարևանների բնավորությանը:

Այսպիսիների համար հանելուկ էր, արդյոք ինչն է նպաստում Հայրապետի և Բարխուդարի այդչափ սերտ բարեկամությանը: Նրանք երկար միջոց իրարու հետ վիճաբանում էին այս մասին: Վերջ ի վերջո, իրանց կարծիքով, մի կերպ իբրև թե հանելուկը բացատրեցին:

Առաջ Հայրապետի ու Բարխուդարի հարևանները այսպես էին դատում:

Տանձ ու խնձոր մի ծառի վրա ո՛վ է տեսել: Ախար մինը կրակի կտոր գալլ է, մյուսը գլուխը բոշ-ոշխար, յարաբ ի՞նչպես են իրարու աչքը մտել:

Իսկ հետո, երբ, իրանց կարծիքով, գաղտնիքը իմացան, այսպես էին դատում .

Մինը էշ է, մյուսը փալան:

Այսպես թե այնպես, Հայրապետը և Բարխուդարը բարեկամներ էին, և այս բարեկամությունը իրավունք էր տալիս նրանց ընտանիքներին միասին գիշերելու:

Բարխուդարը նստած էր փափուկ մինդարներից մեկի վրա: Նա, մի կուտը բարձին հենած, մյուս ձեռով երկայն ու բարակ չիբուխը բռնած, մտածողության մեջ թաղված, ծխում էր: Դաղստանի դառն թամբաքուրի ծուխը, քուլա-քուլա դուրս սրընթալով նրա հաստ բեղերի տակից, ոլոր-մոլոր պտույտներով բարձրանում էր խաղաղ օդի մեջ: Ամեն անգամ, ծխի քուլաները բերանից դուրս արձակելու ժամանակ, Բարխուդարը գլուխը բարձրացնում էր վեր և, կրկին ցած ձգելով, «չըրթ» թքում գետնին: Հայրապետը նստած էր նրա դեմ ու դեմ: Այս մարդը նույնպես ինչ-որ մտածմունքների մեջ էր, ինչպես այդ երևում էր նրա ճակատի կնճիռներից: Երկայն տերողորմյայի սև ու խոշոր հատիկները, կանոնավոր կերպով պտույտ գալով նրա ձեռում, չխկչխկում էին միատեսակ ձայնով: Կար մի տեսակ ներդաշնակություն այդ չխկչխկոցների և Բարխուդարի բերանից դուրս եկող ծխի քուլաների մեջ:

Սմբատը, մի կողմ քաշված, ճրագի առաջ ինչ-որ գիրք էր թերթում: Նրանից մի փոքր հեռու Մարիամ բաջին և Գյուլնագը, քիթ քթի տված,

ընթրիքի պատրաստություն էին տեսնում, երբեմն իրարու հետ քշփչալով: Սուսանը և Սեյրանը պառկած էին Բարխուդարի ձախ կողմում, ջոկ-ջոկ անկողիներն էին մեջ:

Սեյրանի գլուխը և ձախ աչքը փաթաթված էին կարմիր թաշկինակով: Սուսանը բոլորովին անվնաս էր պրծել:

Վտանգից փրկված մանուկները, իրարու դեմ պառկած, խոսակցում էին մի քանի ժամ առաջ իրանց գլխով անցած փորձանքի մասին: Նրանք խոսում էին այնպիսի սառնասրտությամբ, որ կարող էր ամաչեցնել հասակավորներին:

Ես հողի տակ չլսեցի կարմիր կովի ձայնը, ասում էր Սեյրանը:

Ես լսեցի . նա մին բառաչում էր, մին բառաչում էր, որ ջանս զարգանդում էր, պատասխանեց Սուսանը:

Ի՞նչպիսի կով էր . պոզեր ունե՞ր:

Ուներ, ուներ, ամեն պոզը էն ծառի բոյի, Սուսանը յուր փոքրիկ ձեռքով ցույց տվավ բակում գտնվող կանաչագարդ թռեմին:

Աչքեր էլ ունե՞ր, կրկին հարցրեց Սեյրանը:

Բաս, բաս, այ էսպես, Սուսանը վերմակի տակից հանեց երկու ձեռները և, նրանց ծայրերը իրարու մոտեցնելով, կոներով մի շրջանակ կազմեց:

Ես պոզերն էլ տեսա, գլուխն էլ տեսա, աչքերն էլ տեսա, շարունակեց Սուսանը, չիմ տեսա, չիմ: Սեյրան, նա բերանը բաց էր արել ու ինձ ասում էր . «Սուսան, Սուսան, ես քեզ կուլ կտամ, իմանո՞ւմ ես»: Սեյրան, նրա բերանից, քթի ծակերից, աչքերից մին կրակ էր փչում, մին կրակ էր փչում, որ կասես, մեր էն մեծ թոնիրն էր: Դու տեսե՞լ ես մեր մեծ թոնիրը:

Հա՛, տեսել եմ:

Իմանո՞ւմ ես, որ հաց թխելիս նրա մեջ ալովը ինչպես է «գուփ-գուփ» անում:

Հա, տեսել եմ, իմանում եմ:

Այ, կովի բերանի կրակն էլ հենց էնենց «գուփ-գուփ» էր անում: Իմանո՞ւմ ես: Բաս լեզուն, էլ մի՛ ասա, վա՛յ, վա՛յ . հենց կասես, որ նոր թխած կարմիր հաց լինեք:

Սուտ ես ասում, ես չեմ հավատում, ընդմիջեց նրան Սեյրանը, ուղղելով

յուր գլխի թաշկինակը:

Ես եմ սուտ ասո՞ւմ, եեեե՞ս, եեեե՞ս, բարկացավ Սուսանը,

գլուխը բարձրացնելով և ձեռներով ճակատի վրա թափած գանգուր մազերը հետ դարսելով: Բաս չե՞ս իմանում, որ տափի տակին կարմիր կով կա: Չե՞ս իմանում, որ երբ որ մարդիկ կարմիր կովին շատ են կթում, էլ նրա պստիկ բալի համար կաթ չեն թողնում, կովը հրստովում է մեզ վրա: Չե՞ս իմանում, որ պոզերով տափը ժած է տալիս ու մեզ էլ տակովն է անում էսօրվա պես: Հը՞մ, հը՞մ, չե՞ս իմանում:

Քեզանից էլ լավ եմ իմանում, ինչպես չեմ իմանում, ամա դու էլի սո՛ւտ ես ասում,
ինչու որ նրան հողի տակը իսկի չես տեսել:

Սուտը դու ես, որ չես հավատում: Սուտ, սուտ, սուո՛ւտ:

Ուտես հավի կո՛ւտ, հը՛ր, դեհ, լա՛վ էր, բարկացավ Սուսանը և կարմրեց:

Հա՛ հա՛ հա՛, կշկշաց Սեյրանը:

Ծիծաղիր, ծիծաղիր, անհավատ, հարցու հայրիկից:

Էլի ի՞նչ կա, ինչո՞ւ համար եք կոիվ անում, մեջ մտավ Բարխուդարը, վերջապես
չիբուխը հանելով բերանից և կշտին դնելով:

Սեյրանը չի հավատում, որ տափի տակին կարմիր կով կա:

Սուտ է ասում Սուսանը, ես հավատում եմ, արդարացավ Սեյրանը:

Հա, կա, բալաներս, բաս որ չլիներ, էսօր տափը ժաժ կգա՛ր, ասաց
Բարխուդարը, քաղցրությամբ շոյելով Սուսանի մազերը և համբուրելով նրա
ճակատը:

Ո՛վ էր հրստացրել կարմիր կովին, որ մեզ հողի տակ թողեց, հարցրեց Սեյրանը:

Ջեզ պես չար ու կովարար երեխերքը:

Մենք ի՞նչ ենք արել, որ ասում ես:

Էլ ի՞նչ պիտի անեք, մեր խոսքը չեք լսում, մեր ասածը չեք կատարում,
չարություններ եք անում, երեխաների հետ կոիվ եք անում ամեն օր, այ ինչ եք
անում:

Ես իսկի կոիվ չեմ անում, հակառակեց Սուսանը:

Ես Սուսանին էնքան եմ սիրում, էնքան եմ սիրում, որ
չեմ ուզում ինձանից հեռանա, ինչո՞ւ պիտի կոիվ անենք, ավելացրեց

Մեյրանը:

Շատ լավ եք անում, շատ լավ եք անում, բալաներս, ուրիշ երեխաների հետ էլ
Էդպես սիրով վարվեցեք, նրանց հետ էլ կոիվ մի անեք:

Իրանք են մեր հետ կոիվ անում, մենք իսկի կոիվ չենք անում, պատասխանեցին
միաբերան մանուկները:

Մեզ փախըլություն են անում նրանք, շարունակեց Մեյրանը, հենց տեսնում են, որ
ես ու Սուսանը մի տեղ խաղ ենք անում, թափվում են մեզ վրա, ծիծաղում են, մեր
աչքերին հող են ածում, մեզ «հրոհրո» են կանչում: Մենք էլ հրստովում ենք
նրանց վրա ու կոիվ անում: Այ, էն օրը Թափտուղանց Ջհանգիրը ուզում էր
Սուսանի մազերից քաշի, ամա հենց որ ես մոտեցա, մի սիլլա տվի, մի սիլլա տվի,
որ մի բաշ փախավ իրանց տուն:

Ի՞նչ էիր խոսում, Սուսի ջան, Մեյրանի հետ հողի տակ, հարցրեց Հայրապետը,
վերջապես, ընդհատելով յուր տերողորմյայի չխկչխկոցը:

Ի՞նչ էր խոսում, հա, չէ, չէ, չեմ իմանում . միտս չի, Մեյրանը կասի:

Խոսում չէինք, լաց էինք իլում, մեջ մտավ Մեյրանը:

Հերիք է, Մեյրան, քիչ խոսիր, այ տղա, գլուխդ կցավի, շնչաց Մարիամ բաջին,
մոտենալով յուր որդուն:

Հետո նա շալը բերանին պահած, մոտեցավ յուր ամուսնուն և ցած ձայնով
ավելացրեց .

Այ մարդ, երեխիս մի թողնիր, որ հողի տակ մնալը միտը գցի, ախար կգարգանդի
ու հետո կհիվանդանա:

Քո բանը չի, թող ինչքան ուզում է՝ խոսի, սիրտը կպինդանա, մին էլ, որ
կմեծանա, կմոռանա, ասաց Հայրապետը: Ասա, բալաս, ի՞նչպես մնացիր հողի
տակ, ի՞նչ էիր խոսում:

Մեյրանը, կարծես, հենց մի այդպիսի առիթ էր որոնում: Նա գլուխը բարձրացրեց, ծալապատիկ նստեց անկողնի մեջ և այսպես սկսեց .

Սուսանը տիկին տիկին էր խաղում Սուսամբարի, Թագուհու,

Չագառի, Սապանի, Խաթայի, Նուրջիի ու Հուռուսիկի հետ,
ես էլ թամաշա էի անում: Մին էլ տեսնենք «գյուտ-գյուտ» երկինքը

գոռգոռեց, տափը լըխլխեց, գլուխս շուտ տվա՛մ, ոտի վրա կանգնել չկարողացա: Չիմ փախան, ես ու մեկ էլ Սուսանը մնացինք: Ես էլ կփախչեի, ամա Սուսանը մնաց, եկավ կպավ շորերիցս, պուկ չեկավ, ես էլ չկարողացա ոտ փոխել: Մին վախտ տեսնենք Ախշամանանց դուռը «թարախկ» մեզ վրա ընկավ, մի քիչ գլխիս կպավ, ամա մին ցավացրեց, մին ցավացրեց, որ ես հարայ տվի ու տեղնուտեղը ընկա: Սուսանն էլ ընկավ իմ կողքին: Խեղճը մին լաց էր իլում, որ մագերս դիք-դիք էր կանգնում, սիրտս մըղկըտ-մըղկըտ էր անում: Մին էլ տեսնեմ «գյուտ-գյուտ» հողը սելի պես թափվեց մեր գլխին, ամա Ախշամանանց դուռը ընկած էր մեզ վրա ու չէր թողնում, որ հողը մեզ շատ գոռ անի: Սուսանը վախտթենից ինձ դուռ արավ, «ա՛խ մամա, վա՛յ մամա» կանչելով:

Հետո, հետո, հա, տեղս նեղ չէր, ամա գլխիս ճղված տեղը շատ ցավում էր, նաֆասս էլ մին քիչ փաթաթվում էր: Սուսանը ասեց. «Մեյրան, դա տափի տակը կարմիր կովն է . էլի հրստովել է մեզ վրա»... Հետո՞ . հետո ես ասացի . «Սուսան, եկ մենք էստեղից դուրս գալուց հետո էլ չարություն չանենք, կարմիր կովին չհրստացնենք, երեխաների հետ կռիվ չանենք, չիմին սիրենք»: Սուսանը ասեց . «Հա, կսիրեմ, կսիրեմ, չիմ երեխաներին կսիրեմ, մինիկ եղբորս արևը վկա, կսիրեմ . թող մին ազատվենք, թող մինիկ մամիս երեսը տեսնեմ»:

Էս որ ասեց, էլի լաց իլավ, ես էլ լաց իլա, երկուսներս էլ ձեն ձենի տվինք ու լաց իլանք: Եմ խեղճս գալիս էր Սուսանին: Հետո... հետո, հետո ի՞նչ իլավ, հա չեմ ասիլ:

Մեյրանը, վերջին խոսքերը ասելով, գլուխը ցած թեքեց և սկսեց ամոթխածությամբ աչքերի տակով նայել Սուսանին: Նրա ականջները և երեսը կարմրեցին: Սուսանը աչքերը պլշած, ուշադրությամբ լսում էր նրան:

Հետո ի՞նչ իլավ, հարցրեց Հայրապետը, ձեռքերով շոյելով Սեյրանի գլուխը:

Հետո ես դռնի տակից ձեռներս մեկնեցի, դուռ արի ու պաշեցի, էլ նրանից հետո ինչ իլավ, ինչ չիլավ, միտս չի:

Ո՞ւմին պաշեցիր: